

Valse vrienden?

Menno
Hurenkamp

Democratiarmeode
en wat eraan
te doen

$$p = \frac{3x - (x-1)^2}{27y}$$
$$H_m = \frac{N}{y} \uparrow \frac{N}{y}$$
$$F_{\text{aan}} = F_k \left[\frac{1 + \frac{v}{c}}{1 - \frac{v}{c}} \right] \frac{dx}{dt} \quad \frac{dx}{dt} \quad \frac{dy}{dt}$$
$$v = \frac{dy}{dx} \rightarrow \nabla = \hat{i} \frac{\partial}{\partial x} + \hat{j} \frac{\partial}{\partial y}$$
$$-b = ax^2 + c \rightarrow \Delta$$
$$p = \frac{3x - (x-1)^2}{27y}$$
$$H_m = \frac{N}{y} \uparrow \frac{N}{y}$$
$$F_{\text{aan}} = F_k \left[\frac{1 + \frac{v}{c}}{1 - \frac{v}{c}} \right] \frac{dx}{dt} \quad \frac{dx}{dt} \quad \frac{dy}{dt}$$
$$v = \frac{dy}{dx} \rightarrow \nabla = \hat{i} \frac{\partial}{\partial x} + \hat{j} \frac{\partial}{\partial y}$$
$$-b = ax^2 + c \rightarrow \Delta$$

Het zijn geen makkelijke tijden voor de democratie, die lokaal, nationaal en internationaal onder druk staat. Zorgen over democratie zijn natuurlijk onvermijdelijk, ieder maatschappelijk verschijnsel is immers imperfect en betwistbaar. Aan de hand van de vier overlappende idealen die democratie vormgeven kunnen hedendaagse zorgen wel afgebakend worden. Die vier idealen zijn afwezigheid van overheersing, eigenaarschap van de instituties, participatie in besluitvorming en wederkerigheid ten opzichte van medeburgers. De idealen liggen onder vuur van mensen die zéggén de democratie een warm hart toe te dragen, met weinig oog voor de gevolgen. Valse vrienden zorgen zo voor democratiearmoede, waar we alleen met z'n allen iets aan kunnen doen.

Menno Hurenkamp (1971) studeerde politologie aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde daar ook. Als schrijver was hij onder meer hoofdredacteur van *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* en *Socialisme & Democratie*, columnist voor *De Groene Amsterdammer* en medewerker van *NRC Handelsblad*. Als onderzoeker publiceerde hij over burgerinitiatief, politieke partijen, sociale cohesie en democratie.

Universiteit voor Humanistiek

Menno Hurenkamp

Valse vrienden?

Democratiearmoede
en wat eraan
te doen

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar *Democratie als mensenwerk* aan de Universiteit voor Humanistiek op 12 april 2024.

Valse vrienden?

Democratiearmoede en wat eraan te doen

Prof. dr. Menno Hurenkamp

ISBN 978 90 8319 3823

NUR 715

Uitgave van de Universiteit voor Humanistiek
Uitgeverij Netty van Haarlem te Utrecht (2024)

Deze oratie is online te vinden via de website van de
Universiteit voor Humanistiek: www.uvh.nl.

INHOUDSOPGAVE

1. Redenen tot waakzaamheid	7
2. Democratie als mensenwerk	15
3. De meeloper	21
4. De missionaris	25
5. De technocraat	29
6. De zelfspecialist	33
7. Democratiearmoede en democratische verbeeldingskracht	39

*For in a democracy, we hold the keys to the control of the demons.
We can tame them.*

Karl Popper, *The open society and it's enemies*

1. REDENEN TOT WAAKZAAMHEID

Het is aantrekkelijk om dit betoog in Rusland te beginnen. Ik heb daar enige jaren gewoond, in Moskou. Het was in een tijd dat Rusland een schijnbeweging maakte van Johan Cruyff achtige allure. Het land dat decennia nagenoeg volkomen op slot had gezeten, opende zich voor de buitenwereld. Direct na de val van de Sovjet-Unie was Rusland in de greep geraakt van roofterkapitalisme, maar dat leek nu onder controle. Weliswaar was de televisie een grote ‘Poetinshow’ op alle zenders, maar wie kritiek wilde uiten kon zich uitleven op sociale media.¹ En oh, wat kende Moskou toen een sprankelende cultuur en levendig nachtleven.

Russische vrienden temperden ons optimisme en zeiden: dit kan niet duren, laten we reizen en ons vrij voelen zolang het kan, maar het zal niet lang zijn. Ze hadden gelijk. In gesprekken werd nog iets duidelijk: dat Russen nogal aarzelend naar democratie keken. In de jaren '90 van de vorige eeuw waren er enkele keren min of meer vrije verkiezingen geweest. Die periode viel samen met de net al genoemde geforceerde overgang van een planeconomie naar een markteconomie. Deze ‘hervorming’ van het communisme naar ‘volkskapitalisme’ leidde tot verlies van spaargeld en huizen onder gewone mensen en machtsconcentratie bij enkelen.²

1 Hekster, K. (2012) *De Poetinshow*. Amsterdam: Atlas.

2 Smeets, H. (2015) *De wraak van Poetin. Rusland contra Europa*. Prometheus: Amsterdam, p. 77-81.

Er was amper een ‘civil society’ in Rusland, er was geen maatschappelijk middenveld of georganiseerde burgerij om de macht te controleren bij de plannen om volkshuisvesting, sociale zekerheid, infrastructuur en vooral ook industrie te moderniseren. Zo ontstond razendsnel een klasse van ‘nieuwe Russen’, mannen die miljonair of miljardair werden door manipulatie met collectieve goederen. Dit had de bestaanszekerheid van gewone mensen fundamenteel aangetast. De belofte van democratie was voor Russen geen geloofwaardig middel om mensen te laten bloeien, maar een ander woord voor het stelen dat een regering toch wel doet.³

Die scepsis over democratie is ook in onze, veilige, omgeving niet zomaar meer weg te lachen. ‘De gouden eeuw van de democratie is voorbij’, zei de vermaarde politicoloog Herbert Kitschelt al in 2000 in een interview dat ik met hem had.⁴ Hij doelde erop dat de grote sprong die veel landen op alle continenten in de loop van de 20^e eeuw hadden gemaakt, onmogelijk nog eens herhaald kon worden. Misschien dat we nog wel inventieve vernieuwingen rond inspraak zouden verzinnen, zoals ‘burgerberaden’ of andere slimme manieren om burgers en bestuurders beter met elkaar te laten praten. Maar democratie had in de 20e eeuw voet aan de grond gekregen in Latijns-Amerika, Azië en Afrika, in de voormalige Sovjet-Unie. In de 21e eeuw nog méér verwachten was naïef, dacht Kitschelt. Nu, 20 jaar later, is de conclusie van sommige onderzoekers niet meer terughoudend maar ronduit somber, we beleven volgens velen al jaren een zorgelijke vertrouwenscrisis tussen burgers en politiek die door corona alleen maar verdiept is.⁵ Paniek hoort erbij, is daarop vaak

3 Hurenkamp, M. & H. Smeets. (2022) *Civil society in Putin's Russia*. Amsterdam: Raam op Rusland.

4 Interview met H. Kitschelt, (samen met Maarten Davelaar) in *De Helling*, uitgave van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, nummer 4, 2000.

5 Plattner, M. F. (2020) Democracy embattled. *Journal of Democracy*, 31(1), 5-10. (De publicatie wordt gefinancierd vanuit het Amerikaanse congres. John Keane breekt de staf over het ideologische karakter van deze democratie opvatting. *A history of democracy*, pp xxiv-xxv.); Biagini, E. & G. Gerstle (eds.) (2021) *A cultural history of democracy in the modern age*. London: Bloomsbury Academic, p. 17.

het weerwoord. Er bestaat nu eenmaal een stabiele stroom ‘noodklokboeken’ die het einde van de democratie voorspellen.⁶ En volgens bijvoorbeeld de onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn ook de inwoners van Nederland nog altijd erg gesteld op democratie, niet van plan om er binnenkort mee op te houden.⁷

Alleen, sommige gebeurtenissen laten zich niet voorspellen. U weet misschien nog hoe Donald Trump, nadat hij was weggestemd als president van de Verenigde Staten, het Capitool liet bestormen in 2021, toen hij zich niet neer wilde leggen bij zijn nederlaag. Die bestorming was een teken van zwakte, schreef de Amerikaans-Duitse politicoloog Jan Werner Müller geruststellend. Zo’n rare verzameling ‘far right hobby warriors’ leek in de verste verten niet op de militarisatie en massamobilisatie die in de 20^e eeuw voorafgingen aan de ondergang van de democratie.⁸ Wat Müller toen wilde zeggen was: er is reden genoeg tot zorg, maar een vergelijking met de jaren ’30 van de 20^e eeuw is niet op zijn plek gezien het carnavaleske karakter van de hedendaagse populistten.

Dat is amper een geruststelling. Het mogen rare mensen zijn geweest, geen georganiseerd leger maar een zootje ongeregeld, de

6 Niet uitputtend, over de Angelsaksische wereld: Sandel, M. J. (1998) *Democracy’s discontent: America in search of a public philosophy*. Harvard: Harvard University press; Runciman, D. (2018) *How democracy ends*. London: Profile Books; Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2020) The Crisis of American Democracy. *American Educator*, 44(3); Hoffert, B. (2022) *Blowback: A Warning To Save Democracy from the Next Trump*. Applebaum, A. (2020) *Twilight of democracy: The seductive lure of authoritarianism*. New York: Anchor. Niet uitputtend, in het Nederlands, Verhoeven, K. (2022) *De democratie crasht. Politieke onmacht in het digitale tijdperk*. Amsterdam: Business Contact; Ten Hooven, M. (2018) *De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakte en wat eraan te doen*. Amsterdam: Arbeiderspers. Tom van der Meer (2017) zette in *Niet de kiezer is gek* uiteen dat de oorzaak voor een eventueel malaisegevoel over de democratie vooral gezocht moet worden bij politieke partijen en bestuurders die hun taken verkeerd opvatten of niet meer goed kunnen uitoefenen.

7 Noije, L. van & De Ridder, J. (2023) *Kennisnotitie voor de Staatscommissie Rechtsstaat*, Den Haag: SCP.

8 Muller, J.W. (2021) *Democracy rules*. London: Penguin UK, p 47.

bestorming bleef op wat uitzonderingen na onbestraft. Als Donald Trump dadelijk wordt beloond met herverkiezing, dan wordt de geschiedenis herschreven in het nadeel van de mensen die geprobeerd hebben de rechtsstaat te verdedigen. Tel daarbij ten eerste de Europese verkiezingen die er in de zomer aankomen. Daar lijken op dit moment de partijen het goed te gaan doen die democratie mooi zeggen te vinden, maar die Poetin ook wel een punt vinden hebben. Dan zijn er ten tweede de mogelijke uitkomsten van de kabinetsonderhandelingen in ons eigen Den Haag. Die zijn omineus begonnen omdat men het eens moest worden over diezelfde rechtstaat, een punt waar de publieke verbazing snel over wegebde.⁹ Ten derde tenslotte de wellust waarmee tegenwoordig andersdenkenden worden verketterd, bij al die verkiezingen, onderhandelingen en publieke discussies. Tegenstanders worden niet meer weggezet als de leugenaar die een politieke tegenstander nu eenmaal bijna per definitie is.¹⁰ Maar als onmens, iemand die geen recht van spreken heeft, de mond gesnoerd mag, bedreigd mag worden.

Voor wie om democratie geeft, is er in 2024 genoeg reden tot waakzaamheid. Vandaar dat ik bij de aanvaarding van mijn leeropdracht *democratie als mensenwerk*¹¹ over het verschijnsel democratiearmoede wil

9 'Niet normaal maken wat niet normaal is', citeerde Sheila Sitalsing in dit verband koning Willem Alexander's uitspraak uit diens 4 mei lezing in 2020 tijdens de Dies van de UvH. <https://www.uvh.nl/uvh.nl/up/ZkkorgbLeD.Dankwoord.eredoctor.Sheila.Sitalsing.UvH.2024.pdf>.

10 Hurenkamp, M. (2023) 'Polarisatie democratisch houden.' *Sociale Vraagstukken*, 2, pp. 14-18 <https://www.socialevraagstukken.nl/rubrieken/analyse/polarisatie-bestrijden-laten-we-het-democratisch-houden>.

11 Ik sta in een traditie (of ben gewoon niet origineel) door te spreken over 'democratie als mensenwerk'. 'Toch bevat de ervaring, opgedaan met de democratie in het verenigingsleven, een algemeen sociologische leering. *Waar mensen zich vrijelijk aaneensluiten, ontstaat, hoewel zij onderling in capaciteiten zeer verschillen, als vanzelf een democratie, geen autokratie.* Van al de nadeelen, die de autokraten meenen, dat aan de democratie speciaal eigen zijn, bemerkt men in de praktijk niets — behalve natuurlijk het onvolmaakte dat alle mensenwerk eigen is.' Bonger, W.A. (1934) *Problemen der democratie* Groningen: Noordhof. Ook: Koole, R. (2009) *Mensenwerk. Herinneringen van*

spreken. We kennen de financiële armoede, te weinig geld. Er is ook de geestelijke armoede, te weinig beschaving. Soms wordt er tegenwoordig ook wel gesproken over vervoersarmoede, te weinig buurtbussen. Waar het over moet gaan is democratiearmoede, het verkalken van ons vermogen om het als gelijken onder elkaar uit te houden, ondanks verschillen van mening over cultuur, ondanks verschillen in inkomen of vermogen.

Democratiearmoede wil zeggen dat we denken dat de hardste stem telt. Dat we ons terugtrekken in de eigen bubbel. Dat we ons wel om de wet of om de rechtsstaat druk maken, maar niet of veel minder om de uitvoering.¹² Dat een politicus zonder ironie zegt ‘schijtziek te worden van polarisatie door collega’s’; dat het vrijwilligerswerk onder gewone burgers daalt en dat we dat laten gebeuren; dat burgerschapscompetenties van leerlingen tot zorgen leiden zonder dat dit tot nervositeit leidt.¹³ Mensen als we zijn, stellen we onszelf telkens de vraag: wanneer, hoe en door wie wil ik me laten vertegenwoordigen en wanneer wil ik zelf het woord

*een partijvoorzitter. Atlas: Amsterdam. En wie bijvoorbeeld het werk van Frans de Waal over moraliteit onder dieren leest acht het mogelijk dat democratie zelfs meer dan mensenwerk is. ‘Critical pieces such as power alliances (politics) and the spreading of habits (culture), as well as empathy and fairness (morality), are detectable outside our species. The same holds for capacities underlying language.’ De Waal, F. (2016) *Are we smart enough to know how smart animals are?* WW Norton & Company, p. 38.*

12 Zie het door de nationale ombudsman telkens aangedragen gebrek aan belangstelling voor de consequenties van de uitvoering van beleid (bijvoorbeeld de parlementaire enquête naar de ‘fraude aanpak’) en de moeite om ‘de menselijke maat’ daadwerkelijk vorm te geven ondanks grotere belangstelling voor ‘het burgerperspectief’ en ‘mensbeelden’ bij beleid. Van Zutphen, R. (2022) Nationale Ombudsman. *Tijd voor de Burger* (Jaarverslag); Blijleven, W., Koning, F. D., Sarwary, S., Feijten, P., Mangnus, A., & Willems, R. (2023) *Mensbeelden achter beleid*. SCP: Den Haag.

13 <https://nos.nl/collectie/13941/artikel/2480618-van-der-plas-hekelt-polarisatie-in-asieldebat-ik-word-er-schijtziek-van>; <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/42/steeds-minder-mensen-doen-vrijwilligerswerk>; <https://www.iccsnederland.nl/wp-content/uploads/2023/11/Daas-ea-2023-Burgerschap-in-Beeld.-Burgerschaps-competenties-en-burgerschapsonderwijs-in-vergelijkend-perspectief.pdf>.

voeren?¹⁴ We weten de antwoorden niet zo goed meer. En tot overmaat van ramp liggen er *valse vrienden* op loer, die verleidelijke maar beperkte antwoorden geven. Ze vragen om weerwerk. Democratiearmoede is te keren, zoals alle vormen van armoede. Maar we moeten het zelf doen.

Belangrijk is dit: democratie werkt. We horen het zelden zeggen.¹⁵ We accepteren wel dat het *moreel* de juiste bestuursvorm is, maar geloven amper dat zelforganisatie ook beter werkt.¹⁶ Neem de beroemde, dierbare stelling van de Oostenrijks-Engelse filosoof Karl Popper, dat alleen in een democratische samenleving innovatie mogelijk is, dat alleen daar waar iedereen vrij kan denken de wetenschap bloeien.¹⁷ Interessant genoeg komen de enige recente onderzoeken die deze stelling empirisch bekijken uit China – met, je verwacht het niet, gemengde resultaten.¹⁸ Maar in democratieën leven mensen langer, welvarender en gelukkiger.¹⁹ De elite van boevenstaten als Rusland en China belegt zijn geld in democratieën, laat er zijn kinderen studeren en gebruikt daar de ziekenhuizen. Democratie was doeltreffend bij het uit achterstand en achterlijkheid halen van miljarden mensen, en andere bestuursvormen niet.²⁰

14 Eerder uitgewerkt in: Hurenkamp, M. & E. Tonkens (2021) *En nou mag ik even! Burgerschap en wat je er mee kunt*. Boom: Amsterdam.

15 Van Gunsteren, H. (2011) *Vertrouwen in democratie*. Van Gennep: Amsterdam.

16 Graeber en Wengrow constateren geëgerd: ‘Scholars tend to demand clear and irrefutable evidence for the existence of democratic institutions of any sorts in the distant past. It is striking how they never demand comparably rigorous proof for top-down structures of authority.’ Graeber, D. & D. Wengrow (2021) *The dawn of everything. A new history of humanity*. Penguin, London, p. 319.

17 Popper, K. (1945) *The open society and its enemies*, London: Routledge. p. 210.

18 Gao, Y., Zang, L., Roth, A., & Wang, P. (2017) Does democracy cause innovation? An empirical test of the popper hypothesis. *Research Policy*, 46(7), 1272-1283; Wang, Q. J., Feng, G. F., Wang, H. J., & Chang, C. P. (2021) The impacts of democracy on innovation: Revisited evidence. *Technovation*, 108, 102333.

19 Zie de ‘Human Development Index’ van de UNDP. Zie bijvoorbeeld ook: Wolf, M. (2023) *De crisis van het democratisch kapitalisme*. Spectrum: Amsterdam, p. 343-344.

20 Sen, A. (2017) Democracy as a universal value. In *Applied ethics* (pp. 107-117). Routledge.

Democratie is effectief als doel en middel, bij het scheppen van een beetje daglicht waardoor mensen – ik zal af en toe ook de term ‘burgers’ gebruiken, maar ik zie in het verband van dit betoog geen betekenisvol onderscheid²¹ – waardoor mensen zélf de voorwaarden kunnen bepalen waaronder ze tot hun recht komen. Of kunnen ‘floreten’ zoals het hier op de universiteit ook wel heet. Dat wil zeggen: het leven niet ervaren als sleur of als strijd om bezit, maar het bestaan ervaren als zinvol omdat je kunt kiezen en handelen. Omdat je je talenten en vaardigheden naar eigen inzicht kunt ontwikkelen én inzetten, omdat je niet een pad afloopt waarbij anderen of de overheid zeggen hoe je gezond leeft of hoe je slim wordt, maar zelf bepaalt hoe je welzijn tot stand komt.

21 Elders natuurlijk wel, want als burgerschap centraal staat, is het onderscheid tussen ‘burgers’ en ‘mensen’ het onderscheid tussen bescherming en vogelvrij, tussen leven en dood, vgl. Arendt, H. (1968) *The origins of totalitarianism*. p. 268-302.

2. DEMOCRATIE ALS MENSENWERK

Democratie als mensenwerk is te meten aan de hand van vier criteria.²² Ik heb het dan dus niet over de voorwaarden waaronder democratie tot stand komt, want dat kunnen er nogal wat zijn. Ik heb het over alledaagse herkenningspunten van democratie, criteria ontdaan van associaties met bijvoorbeeld het parlement, de rechtspraak, de media, of de ‘civil society’ zoals wij die kennen. Het is niet de bedoeling dat we bij democratie meteen aan verkiezingen denken, laat staan aan vergaderingen. Dat zijn onderdelen van democratie, belangrijke onderdelen, maar niet de kern.

Het eerste criterium van democratie is dat niemand zich horig of ondergeschikt mag voelen. De Ierse politiek filosoof Philip Pettit hanteert een mooie metafoor om deze gelijkheid tot uitdrukking te brengen. Dat is de *eye ball test*. Kunnen alle burgers elkaar recht aankijken, zonder vrees voor de ander? Het is verleidelijk om te denken dat wanneer de overheid voor bestaanszekerheid zorgt afdoende gelijkheid gegarandeerd is.

22 Ik ben voor de criteria schatplichtig aan Allen, D. (2023) *Justice by Means of Democracy*. In *Justice by Means of Democracy*. University of Chicago Press, p. 36-44, maar van de daar genoemde vijf criteria maak ik er vier, ik voeg het politieke eigenaarschap en de toegang tot de voorzieningen van de overheid samen; Voor de *eye ball test*: Pettit, P. (2012) *On the people's terms: a republican theory and model of democracy*. Cambridge University Press; voor echte politieke gelijkheid: De Dijn, A. (2020) *Vrijheid. Een woelige geschiedenis*. Alfabet Uitgevers: Amsterdam; Voor republikeins burgerschap: Van Gunsteren, H. R. (2018) *A theory of citizenship: Organizing plurality in contemporary democracies*. Routledge.

Maar wat is daarmee gezegd over de vernedering die mensen kunnen voelen door standsverschillen, klassenverschillen, inkomensverschillen, cultuurverschillen?

Ten tweede moet iedereen zich een beetje eigenaar voelen. Al die mooie instituties, de wetten, sociale voorzieningen, huizen, wegen, scholen horen een beetje van ons allemaal te zijn en we moeten er gelijk toegang toe hebben. Als we met elkaar afspreken wat eerlijk is en dat ook vastleggen in de wet, moet dit ervaren worden als gedeeld bezit, omdat we betrokken zijn geweest bij de totstandkoming ervan. Aan het loket van de gemeente of op de school van je kinderen moet je het idee hebben dat ze er ook een beetje voor jou zijn. Mensen dragen bij door belasting te betalen, door burenhulp, in overeenstemming met hun vermogen. Hun vermogen in meerdere opzichten natuurlijk, kapitaal kan bestaan uit geld, tijd, talent of netwerk.

Behalve niet horig en een beetje eigenaar, moet iedereen ook af en toe zijn mond open doen. Het derde criterium voor democratie als mensenwerk is gelijke participatie. Eerlijke dialoog is cruciaal voor goede besluiten. Zonder betrokkenheid van de mensen voor wie beleid is, deugt dat beleid meestal niet. Het is dom om slecht onderhouden huizen energieneutraal te maken, zonder de bewoners te spreken die voor dat dubbele glas en die zonnepanelen 'eventjes' moeten verhuizen. Maar dialoog of participatie is ook nodig om tot je recht te komen als mens. Zoals bloeiende bloemen water en zonlicht nodig hebben, zo hebben bloeiende mensen zinvolle conversatie nodig. Om je eigen plek in de samenleving beter te snappen, en om manieren te ontdekken daar verbeteringen in te brengen, eigen levensplannen te verwezenlijken.

Niet horig, een beetje eigenaar, participatie maar ook: de ander serieus nemen. Het vierde criterium voor democratie als mensenwerk is wederkerigheid. Opvattingen van andere mensen bij voorbaat afserven als onrechtmatig of achterhaald kan niet, dan suggereer je dat ze geen burgers zijn. Zonder je in anderen te proberen te verplaatsen, is er geen ruimte voor meningsverandering. Kijk alleen al in onze eigen tijd naar hoe we fluks en vooral ook massaal van mening veranderden over homohu-

welijk of roken op de werkplek. Zonder het vermogen om op zijn minst tijdelijk in andermans schoenen te staan zal het ook de komende tijd niet lukken om uit de botsing tussen populisme en gematigde politiek te komen.

Deze vier voorwaarden zijn ontleend aan wat heet de ‘republikeinse’ traditie. Ze bieden een rijk democratiebegrip, door te zorgen dat mensen met verschillende waarden zich ontwikkelen, plezier hebben, liefhebben, ondernemen, leven, ‘floreten’. Zonder – en dat is belangrijk – arrogantie of machtsvertoon van bestuurders of grote ongelijkheid tussen medeburgers. Dat is waar we naar toe moeten, weg van de democratiearmoede en náár het mensenwerk. Op deze manier gezien hoort democratie bij mensen zoals het vuur bij mensen hoort. Deze praktijk van samen vormgeven aan politieke gelijkheid gaat millennia terug, wereldwijd.²³ Dat is wel belangrijk om even te onderstrepen, democratie is niet iets van gisteren en ook niet van de Verlichting. Mesopotamië kende al stadstaten bestuurd door collectieve besluiten, volkomen anders dan ons huidige parlement.²⁴ En

23 ‘The dogma of democracy’s disappearance from the world [nadat het regime in Athene bezweek en totdat in de middeleeuwen Italiaanse stadstaten het zelfbestuur opnieuw ‘uitvonden’] is a fraud, an unsound bias vulnerable to lots of contrary evidence that brings us to perhaps the biggest surprise so far in the early history of democracy: to the vital contributions of Islam to enlivening and geographically expanding the old principle that human beings are capable of gathering in assemblies and governing themselves as equals.’ Keane, J. (2009) *A history of democracy*. London: Penguin, p. 128;

24 Historische bronnen te over dat democratie bij oudste vormen van samenleven hoort, dat de vroegste geschiedenis van de mensheid bezaaid is met voorbeelden van collectieve besluitvorming, juryrechtspraak en buurtvergaderingen: Zie ook Isakhan, B. & S. Stockwell (eds.) (2011) *The secret history of democracy*, London: Palgrave Macmillan UK; Kaplan, T. (2015) *Democracy: A world history*. Oxford University Press, USA. Graeber, D. & D. Wengrow (2021) *The dawn of everthing. A new history of humanity*. London, New York: Penguin. Bongers (1934) onder het kopje ‘De democratie bij de natuurvolken’: ‘Niemand kan derhalve op grond van dit feit ontkennen dat in den menschelijken aanleg sterke factoren in de richting der democratie liggen, die onder bepaalde omstandigheden tot krachtige ontplooiing komen. Er zit in de democratie iets onmiskenbaar natuurlijks.’

dat parlement werkt weer heel anders dan hoe men de laatste jaren in Ierland met combinaties van burgervergaderingen en referenda belangrijke doorbraken wist te bereiken over abortus en homohuwelijk. Zolang als er mensen zijn, zoeken ze naar manieren om het sámen uit te houden, om niet blind achter een leider aan te lopen.

Waaróm we democratie als iets van de moderne tijd willen beschouwen, is omstreden. Misschien omdat veel geschiedschrijving de nadruk legde op de ‘strijd tussen arbeid en kapitaal’ en democratie als compromis tussen die twee zag.²⁵ Ofwel juist de nadruk legde op democratie als vorm van individualisme, verbonden met het ontstaan van de moderne wetenschap en met de bevrijding uit de religie in de jaren na 1600, 1700.²⁶ Misschien ook wel omdat democratie als iets moderns behulpzaam is bij het voorschrijven van de wet aan niet-Westerse landen, die ‘ons niveau’ nog niet bereikt hebben.²⁷ Dat is iets voor een andere keer.

Nu gaat het er om te constateren dat democratie niet bij Nederlanders (of Europeanen of Amerikanen) hoort, maar bij mensen. En ook dat er hindernissen in de weg staan om dat mensenwerk tot hun recht

25 Denk aan het (neomarxistische) ‘No bourgeoisie, no democracy’, de zogenaamde ‘Moore-these’, van Barrington More uit 1966. Ook: Bongor: ‘...democratie is in een heterogene maatschappij het eenige middel is om den klassenstrijd op vreedzame wijze te voeren’ p. 54; Kritisch over deze redenering: Mahoney, J. (2003) Knowledge accumulation in comparative historical research. *Comparative historical analysis in the social sciences*, p. 131-174. Hij laat zien dat Barrington More’s stelling meestal niet in zijn geheel op gaat. Keane (2009) breekt er de staf over in *A history of Democracy*, ‘a pithy frase’, want landen als Taiwan, India of Zuid Afrika voldoen amper aan dat beeld. ‘The rule was that there was no rule’. p. 652.

26 Charles Taylor’s mooie *Social Imaginaries* (2004) laat de sociale verbeelding van de volkssoevereiniteit (een van de drie grote ‘imaginaries’ die onze moderne tijd tekenen) beginnen in de Franse en Amerikaanse revoluties, in contrast met eerdere overwegend paternalistische maatschappelijke verhoudingen.

27 Een ‘achterstand’ waardoor niet -Westerse landen over het algemeen genocides, natuurvernietiging en imperialisme minder structureel aan weten te pakken dan Westerse landen. Meer terzake: Sen, A. (2017) ‘Democracy as a universal value’. In *Applied ethics* (pp. 107-117). Londen: Routledge.

te laten komen, dat er democratiearmoede dreigt. Om dat duidelijk te maken isoleer ik vier *hedendaagse narratieven van verschraling*. Het zijn er niet toevallig vier, bij ieder criterium dat ik zojuist noemde, benoem ik één narratief. Het is dus geen uitputtende reeks hedendaagse verhalen over democratie, daar zijn er natuurlijk meer van. De vier narratieven dienen om de rijkdom die er uit de democratische criteria kan spreken beter voor het voetlicht te halen. De term ‘valse vrienden’ die ik gebruik om ze te duiden komt eigenlijk uit de linguïstiek. Deze drukt de verbazing uit wanneer je begrijpt dat het Nederlandse woord ‘meer’ staat voor een grote plas zoet water, maar in het Duits staat voor een nog veel grotere plas zout water, de zee. En dat, *vice versa*, het Duitse ‘See’ dus een Nederlands ‘meer’ is. Het Nederlandse woord ‘zee’; is dus een valse vriend van het Duitse woord ‘See’, en het Nederlandse woord ‘meer’ een valse vriend van het Duitse woord ‘Meer’. We denken, het klinkt als hetzelfde, het één is het ander, maar niets is minder waar.

In het verhaal over democratie zijn valse vrienden misschien niet zo onschuldig.²⁸ Eerder zijn ze vergelijkbaar met de sirenen, de half-

28 De term ‘valse vrienden’ wordt ook door Bernard Crick gebruikt in *In Defense of politics*. Maar Crick spreekt over valse vrienden van de politiek. J.W. Müller duidt in *Democracy rules* een vergelijkbaar verschijnsel met de term ‘demophobes’, p. 7; Fareed Zakaria sprak al in 1997 over ‘illiberal democracy’, Zakaria, F. (1997) The rise of illiberal democracy. *Foreign Aff.*, 76, 22. Ook te vinden in de literatuur is bijvoorbeeld de term ‘democrats in name only’ Wuttke, A., Gavras, K., & Schoen, H. (2022) Have Europeans grown tired of democracy? New evidence from eighteen consolidated democracies, 1981–2018. *British Journal of Political Science*, 52(1), 416–428. En Aristoteles sprak natuurlijk al over vriendschap als noodzakelijk om de staat bijeen te houden. Hedendaagse interpretaties daarvan wijzen onder meer op de rol die vrouwen hebben in het onderhouden van ‘vriendschappelijke’ banden en op de noodzaak om dat Aristotelische idee van vriendschap te lezen als ‘dun’, zonder oog voor het morele karakter van vrienden. ‘The traditional, reproductive activity of women not only consciously aims at philia (something, as we shall see, Aristotle already recognized) but has contributed much to binding even the modern state together (granted, in a hitherto unacknowledged fashion).’ Schwarzenbach, S. A. (1996) On civic friendship. *Ethics*, 107(1), 97–128; ‘The more we recognise and accept the diversity of contemporary societies, as well as the perils of dominating norms of both conduct and character, the more we should side

godinnen of nimfen die met hemels gezang schepen op de klippen lieten lopen. Odysseus wilde dat gezang van de sirenen graag horen. Hij liet zijn roeiers hun oren dichtstoppen met was, bond zichzelf aan de mast van zijn schip vast en zo kon hij de muziek horen en toch doorvaren. Je oren dichtstoppen is geen goed democratisch advies, maar je eigen zwakten kennen wel. Valse vrienden zéppen de democratie te omarmen of zelfs te willen redden, maar doorvragen is nodig.

with a conception of civic friendship that does not rest on a deep concern about the state of citizens' souls." Bentley, R. K. (2013) Civic Friendship and Thin Citizenship. *Res Publica*, 19(1), 5-19.

3. DE MEELOPER

Het narratief van de eerste vriend is op het oog echt een liefdesverklaring aan de democratie, anders was het immers geen meeloper, we vinden democratie tenslotte allemaal een schitterend ideaal.²⁹ Maar de meeloper wil de democratie redden door met het populisme mee te lopen. Soms uitdrukkelijk, door met het populisme coalities te sluiten. Soms impliciet, door iemand die oproept tot koranverbranding als boeiende talkshowgast te zien.³⁰ Ik denk dat u wel zo'n meeloper voor de geest kan halen. Over het populisme is al veel gezegd, daar wil ik kort over zijn.³¹ Het populisme zet de elite aan kant, sluit de grenzen en geeft zo de democratie weer aan 'het volk'. Terugdringen van de diversiteit in de samenleving is het doel.

Het is niet verstandig mensen voor gek te verklaren die zich door de populist laten verleiden. Boosheid gelijkschakelen aan het racisme of

29 Ik leun hier op *The tyranny of the majority* waar Levitsky & Ziblatt de mensen die meedenken met het populisme een cruciale rol toedelen.

30 Zie ook de stevige kritiek op de meelopers-rol van de media in het parlementaire onderzoek naar het fraudebeleid, Atteveldt, W. van (et al) (2024) Tussen Ambitie en Uitvoering. Een contextanalyse van de dynamiek tussen media, politiek en beleid bij de totstandkoming en uitvoering van dertig jaar sociale zekerheid. Via <https://assets.vu.nl/d8b6ff5-816c-005b-1dc1-e363dd7ce9a5/f96d1a72-b78f-45e8-afe6-1189dfe5958/Eindrapport.PEFD.VU.pdf>.

31 'Though far from defeated, the phenomenon [populism] is, by now, reasonably well understood.' Mounk, Y. (2023) *The Identity Trap: A Story of Ideas and Power in Our Time*, Harvard: Harvard University Press, p. 9.

discriminatie door populisten doet geen recht aan het falen van democratie zoals ik deze net beschreef. Als de verzorgingsstaat de toegang tot welzijn en geluk ongelijk verdeelt, dan doet ons idee van democratie het niet of niet goed. Er schuilt logica in het controleren van de toegang tot onze samenleving, het staat vast dat sommigen profiteren van open grenzen en anderen niet.³² Belangenbehartiging van de rijken lukt over het algemeen beter dan belangenbehartiging van de armen.³³ Als kiezers zich boos of onbeheerst uiten, kun je ze dat eigenlijk verwijten?

Maar wat zich hier wreekt is dat maatschappelijke kritiek over falende instituties, met bijvoorbeeld slachtoffers bij de Toeslagenaffaire of in het Groningergasgebied, slecht vertaald wordt.³⁴ Daar trekt de meeloper zich niks van aan. Wanneer door maatschappelijke verwaarlozing de democratie dreigt te verworden tot een bittere wil van de meerderheid, dan is het een mooi moment voor vragen aan de meeloper. Zoals: hoe kijkt u naar ervaringen uit het recente verleden? Immers, daar waar populisten aan de macht raken, richten ze onveranderlijk schade aan, denk aan bijvoorbeeld Polen of Hongarije. Door instituties naar hun hand te zetten met benoeming van gelijkgestemden of door beperking van

32 Hurenkamp, M. P. Dekker & E. Tonkens (2023) 'Losers of representation. *European journal of cultural and political sociology*, p 1-14.

33 Gethin, A., Martínez-Toledano, C., & Piketty, T. (Eds.). (2021) *Political cleavages and social inequalities: A study of fifty democracies, 1948–2020*. Harvard University Press.; Schakel, W. (2021) Unequal policy responsiveness in the Netherlands. *Socio-Economic Review*, 19(1), 37-57.

34 Hier is vooral de gemeenschap rond Sociale Vraagstukken en uitgeverij Van Gennep een onuitputtelijke bron van gedegen inzicht. Onder meer, maar lang niet alleen, Bredewold, F., J.W. Duyvendak, T. Kampen, E. Tonkens en L Verplanke. *De verhuizing van de verzorgingsstaat. Hoe de overheid nabijkomt*. Amsterdam: Van Gennep. Kampen, T. (2022) *De stofzuiger van Hanny. Naar meer menselijke maat in de bijstand*. Amsterdam: Van Gennep. Kampen, T., M. Sebregts, T. Knijn & E. Tonkens (2020) *Streng maar onrechtvaardig. De bijstand gewogen*. Amsterdam: Van Gennep. En dicht in de buurt, 's Jongers, T. (2022) *Beledigende broccoli*. Amsterdam: Van Gennep.

publieke financiering van die instituties.³⁵ Minderheden worden er uitgesloten van het publieke domein, onderwijs en de arbeidsmarkt.

We staan voor de keus die centrumpolitici in de vorige eeuw herhaaldelijk ook hadden, schrijven de Amerikaanse politicologen Levitsky en Ziblatt, verklaren we ons *loyaal* aan de democratie of *semi-loyaal*.³⁶ Of ze autoritair gedrag veroordeelden en overtreders vervolgden, ook als dat uit hun eigen rangen kwam. Of dat ze zich netjes kleedden en met twee woorden spraken, maar ondertussen het gedrag van antidemocraten rechtvaardigden en in plaats van een pact met andere democraten te sluiten, liever macht behielden door samen te werken met extremisten. In Frankrijk in 1934 koos rechts voor het extremisme, maar in 1981 wees het hele Spaanse parlement een stel coupplegers honend af. In Washington hielden de Republikeinen zich stil toen Trump in 2021 het Witte Huis liet bestormen. Maar toen de Braziliaanse ex-president Bolsonaro in 2022 een vergelijkbare manoeuvre uithaalde, wendde de hele politiek zich van hem af.

Er zijn kortom meerdere reacties denkbaar: negeren, protest en instemmen.³⁷ Hopen dat het weggaat, de confrontatie zoeken of legitimeren. De meeloper kiest voor legitimeren. Zowel bevolkingsgroepen als andersdenkenden ervaren zo dat ze minder zijn, dat hun status een reden tot zorg is. Ze moeten zich extra goed gedragen of ze worden het land

35 Moynihan, D. (2022) Delegitimization, deconstruction and control: undermining the administrative state. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 699(1), 36-49; Bauer, M. (2023) Public Administration Under Populist Rule: Standing Up Against Democratic Backsliding, *International Journal of Public Administration*; Yesilkagit et al (2024) *The Guardian State: Strengthening the Public Service against Democratic Backsliding*, Center for open Science. Haggard, S., & Kaufman, R. (2021) *Backsliding: Democratic regress in the contemporary world*. Cambridge University Press.

36 Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2023) *Tyranny of the Minority: How to Reverse an Authoritarian Turn, and Forge a Democracy for All*. New York: Random House.

37 Dat geldt bijvoorbeeld ook voor ambtenaren die in principe aan verantwoordingsethiek gebonden zijn. Hurenkamp, M. (2024) 'In nood mag een ambtenaar zand in de machine strooien' NRC Handelsblad 16 februari 2024.

uitgezet, ze moeten gewoon maar hópen dat het parlement bereid is de grondwet te onderschrijven en worden daardoor goedbeschouwd horigen, overgeleverd aan de goedertierenheid van boven hen geplaatsten.

Onder druk van de meeloper verschaalt het eerste criterium van democratie, de afwezigheid van horigheid.

4. DE MISSIONARIS

Er zijn meer vrienden met een ogenschijnlijk mooi verhaal. Zoals de missionaris. De missionaris verspreidt natuurlijk geloof, om precies te zijn geloof in de *liberale* democratie. Net als de meeloper is ook deze missionaris er dól op, democratie. Het uitgangspunt van het geloof is concurrentie om spullen door zelfredzame individuen, spiegeltjes en kralen. Zowel de burgermaatschappij of ‘civil society’ als de wetgeving zijn in de liberale democratie ondergeschikt aan marktwerking.³⁸ De missionaris legt onvermoeibaar uit dat de liberale democratie niet alleen per definitie goed is, maar ook overal ter wereld als een product kan worden uitgerold. Dus ook in landen als Rusland waar ik het net over had, of Irak en Afghanistan. We weten hoe dat afliep. De missionaris kijkt dan ook nogal graag weg bij de zwakten van liberale democratie.

Dat heeft een prijs. We hebben het tegenwoordig vaak over ‘de kloof’, tussen arm en rijk, stad en platteland, tussen theoretisch en praktisch opgeleid. De zorgen daarover begrijpen we niet zonder stil te staan bij hoe de liberale democratie de afgelopen decennia stuurde op efficiëntie in de publieke sector, met veel managementjargon en vooral ook veel vraagstelling. De woningcorporaties, vakbonden, het verenigingsleven, het vrij-

³⁸ Zie voor de toenemende sociaaleconomische ongelijkheid en de tekortschietende politieke vertegenwoordiging: Streeck, W. (2014) *Buying time: The delayed crisis of democratic capitalism*. Verso Books. Wolf, M. (2023) *De crisis van het democratisch kapitalisme*. Spectrum: Amsterdam, pp. 348-371. Streeck veronderstelt dat het kapitalisme wint van de democratie, Wolf ziet het iets (maar niet veel positiever) in.

willigerswerk, de arbeidsvoorziening, de lokale besturen en alle andere organisaties die hun betekenis ontlenen aan ‘dicht bij de burger staan’ struikelen amechtig achter de neoliberalisering aan, van de ene herstructurering naar de andere decentralisatie. Telkens in de hoop maatwerk te bieden aan veeleisende klanten maar chagrijn oogstend van burgers.

Wanneer die burgers hulp zoeken, moeten ze eindeloos wachten, uiterst ingewikkelde formulieren invullen of met een computer spreken. En wanneer bij u de buurt de straat of de huizen vernieuwd worden, of er een weg of een serie parkeerplaatsen wordt aangelegd, dan wordt keurig volgens de wet een ‘inspraakronde’ gehouden. Vaak met de beste bedoelingen en vaak ook professioneel opgezet. Maar als het middenveld dun is en bewoners vooral afhankelijk zijn van goede bedoelingen van de ontwikkelaars, ervaren ze vaak dat ze eventjes hun bezwaren mogen uiten, waarna de geplande ingreep in de buurt doorgaat zoals oorspronkelijk gepland.³⁹ Natuurlijk voelen vele bewoners zich zo amper of niet eigenaar van wat er aan gebouwen of wegen tot stand komt, of van de regels die dat mogelijk maken.

Naast de verzorgingsstaat biedt het internet een ander indringend voorbeeld van spiegeltjes-en-kralendemocratie. Daar heet democratie gewoon gratis te zijn: totale bereikbaarheid, volkomen transparantie en mondiale verbondenheid met één druk op de knop.⁴⁰ Inderdaad kunnen we nu razendsnel met de hele wereld communiceren. Maar de realiteit is dat u niet Google hebt, maar dat Google u heeft, dat u betaalt met privacy en door reclame te consumeren. Volgens Douglas Rushkoff, een internetpionier van het eerste uur, was er op het internet ooit een zeer

39 Hurenkamp, M., & Tonkens, E. (2020) Ontwerpprincipes voor betere burgerparticipatie. *Bestuurskunde*, 16(1), 54-63; Tonkens, E., Trappenburg, M., Hurenkamp, M., & Schmidt, J. (2015) Montessori democratie. *Spanningen tussen burgerparticipatie en de lokale politiek*. Amsterdam University Press: Amsterdam. Hurenkamp, M., & Tonkens, E. (2011) *De onbeholpen samenleving: burgerschap aan het begin van de 21^e eeuw*. Amsterdam; Amsterdam University Press.

40 Helder gevangen in de boektitel van Morozov, E. (2011) *To change everything click here*. Penguin UK: London.

actief digitaal maatschappelijk middenveld, met veel democratische potentie rond hackerscollectieven en media-activisten. Maar algoritmen en agressieve bedrijven hebben de internetdemocratie omvergeworpen. Polarisatie is er het verdienmodel, volkomen van de realiteit losgezongen ‘nepnieuws’ het gevolg.⁴¹ Het internet is inmiddels bijna van niemand meer, behalve de mensen die er geld aan verdienen. Zowel het analoge als het digitale middenveld lijden onder geloof van de missionaris in marktwerking.

Onder druk van het narratief van de missionaris verschaalt het tweede criterium van democratie, het gevoel van gelijk eigenaarschap.

41 Rushkoff, D. (2019) *Team Human* Norton: New York, p. 5.

5. DE TECHNOCRAAT

Onze derde vriend is de technocraat. Zijn narratief is dat het stormt, dat er experts nodig zijn om het schip van staat veilig in de haven te varen en dat gewone burgers zich er niet te veel mee moeten bemoeien. Besturen is een vak, keuzes maken is een vak en zeker wanneer de nood hoog is moet voorkomen worden dat er tijd verspeeld wordt aan overleg of dat er ongeinformeerde mensen aan het woord komen. De technocraat leerden we allemaal kennen tijdens de corona-epidemie, toen de regering de rol van parlement en gemeenteraden tijdelijk minimaliseerde en ruim baan gaf aan de beslissingen van medisch specialisten. Er zat volgens velen niets anders op dan op hun kompas te varen, om te voorkomen dat er onnodig veel slachtoffers zouden vallen.

De meeloper en de missionaris zijn door de maatschappelijke problemen die ik beschreef relatief makkelijk van replek te dienen. Bij de technocraat is dat misschien wat lastiger. Want natuurlijk willen we dat slimme mensen het voortouw nemen. ‘De democratie zal selectionistisch zijn of niet zijn’ is het fameuze dictum van Willem Bongers (1876-1940) in diens *Problemen der democratie* uit 1934. Het land is te groot om aan zelfbestuur te doen, natuurlijk hebben we volksvertegenwoordigers nodig en natuurlijk willen we dat die volksvertegenwoordigers goed zijn in hun vak, het liefst zelfs de beste. Zogenaamde ‘epistocraten’ drijven dat tegenwoordig op de spits door ‘het recht op competent bestuur’ te claimen. De meeste kiezers zijn ongeïnformeerd, zeggen epistocraten. Als kiezers niet eens het verschil weten tussen regering en parlement (en dat weten

ze vaak niet zo goed), als ze gewoon hun gevoel volgen (en dat doen ze nogal vaak) of achter de meest gladde praatjesmaker aanlopen (wat ze ook graag doen), hoezo mogen ze dan beslissen over mijn toekomst?⁴²

De suggestie dat slimme mensen niet tot domme dingen in staat zijn is dom. Belangrijker is om te zien dat ook de technocraat zegt echt van democratie te houden, dat wil zeggen van de wet.⁴³ De (democratisch tot stand gekomen) wet moet worden toegepast, maar zónder de burgers te betrekken. Misschien is het meest zichtbare voorbeeld de ECB, de centrale bank van de landen van de Europese Unie die de euro gebruiken. Zijn belangrijkste taak is de prijzen stabiel houden. De bank doet dit volgens eigen zeggen door ervoor te zorgen dat de inflatie laag, stabiel en voorspelbaar blijft. Door ervaringen uit het verleden (Duitsland in de jaren '30) is de ECB echter nagenoeg geheel onbereikbaar voor democratische controle, de bankiers doen met de opkoopprogramma's van biljoenen euro's wat hen goedgeeft en volgens critici is dat niet of amper duurzaam en veelal in het voordeel van vermogenden.⁴⁴

Het andere voorbeeld is het klimaatvraagstuk. Milieuwetenschapper James Lovelock stelde 14 jaar geleden dat mensen te dom zijn om klimaatverandering tegen te gaan. 'Wat gaat nóg een rapport van het IPCC uithalen,' vroeg hij zich in 2010 af.⁴⁵ De cijfers over de gezondheid van de aarde zijn uiterst alarmerend, maar maken geen indruk op de kiezers. En omdat de toestand van de planeet vergelijkbaar is met een oorlogs-

42 Brennan, J. (2019) *Against Democracy*. Princeton: Princeton University Press.

43 'The modern state of exception is a creation of the democratic-revolutionary tradition and not the absolutist one', in: Agamben, G. (2008) *State of exception*. University of Chicago Press. Ook Mounck's 'rule of law without democracy' is zo te lezen, wanneer het parlement telkens uitgeschakeld lijkt te worden door verwijzingen van de regering naar supranationale wetgeving, internationale verdragen of de macht van multinationals.

44 De Boer, N. (2021) 'Democratiseer de ECB' S&D, nr 1.

45 <https://www.theguardian.com/science/2010/mar/29/james-lovelock-climate-change>.

dreiging, kan het niet anders dan dat de democratie even aan de kant moet. Nu geen inspraak of verkiezingen meer, maar actie.

Dit technocratisch verlangen naar een krachtige, wel wettelijke maar verder liever niet al te democratische oplossing is niet afgenomen. In een scherpe analyse hoe de landbouw door subsidies de meest verwoestende industrie van de planeet is geworden, stelt onlangs de Engelse bioloog George Monbiot maar net ietsje subtieler dan Lovelock dat de burgers niet willen horen en dus moeten voelen. Hij zegt: als regeringen ten tijde van de pandemie ons konden laten stoppen met naar school gaan, uitgaan, sporten en reizen, als we dat toen pikten, waarom kunnen we dan nu niet ingrijpen in de samenleving bij een crisis die véél groter is, waarom zouden we dat nu niet pikken?⁴⁶

Dit technocratisch idee leeft ook onder u. Van de mensen die zich in Nederland zorgen maken om klimaat en die een strenger klimaatbeleid willen, is volgens onderzoek uit 2022 bijna de helft van mening dat de regering zich daarbij niet te veel van wetten of oppositiepartijen hoeft aan te trekken.⁴⁷ En mensen die progressief stemmen zijn in die hele grote minderheid oververtegenwoordigd. Aan uitspraken in dit soort onderzoek moeten niet te veel conclusies worden verbonden, het zijn momentopnamen. Waar het om gaat is dat dit niet de gebruikelijke verdachten van ondemocratisch denken zijn: de jonge mannen met niet te veel opleiding. Dit keer zijn het de hoger opgeleiden. Die, maar dit terzijde, naar aanleiding van recente referenda (in Nederland in 2016 over de toetreding van Oekraïne tot een handelsverdrag met de Europese Unie; in

46 Monbiot, G. (2021) *Regenesis. Feeding the world without devouring the planet*. London: Penguin UK, p. 230.

47 Van Wonderen, R. (2022) *Democratisch bewustzijn in Nederland*. https://www.annefrank.org/nl/downloads/filer_public/77/of/77of6ea9-ocf7-48bf-ad58-698c6379a13b/democratisch_bewustzijn.pdf Hij constateert ook toegenomen tussen 2019 en 2021 en relatief hoge ontvankelijkheid voor antidemocratisch denken onder jongeren (18-24 jaar), mogelijk door de restricties die jongeren tijdens de coronapandemie hebben ervaren.

Groot-Brittannië in 2017 over lidmaatschap van diezelfde Europese Unie) ook ineens meer moeite kregen met het referendum als middel om besluiten te nemen.

Door het narratief van technocratie dreigt verschraling van het derde criterium van democratie, participatie: de burgers hoeven niet meer mee te doen.

6. DE ZELFSPECIALIST

Tenslotte is het van belang stil te staan bij het verhaal van een vierde vriend, de zelfspecialist. Vergis u niet, de zelfspecialist kan niets bijzonders. Hij heet zo omdat hij zichzelf speciaal vindt. Zijn specialisme is zijn persoon. Gelijkheid vraagt volgens hem om de erkenning van de individuele en vooral ook unieke persoon, met ervaringen en verlangens die anderen amper kunnen begrijpen. De zelfspecialist wantrouwt universele idealen en maatschappelijke organisaties, hij herkent zichzelf er niet in want hij herkent vooral zichzelf. De zelfspecialist heeft verschillende verschijningsvormen, ik beperk me tot drie.

Allereerst is er de maatschappelijk succesvolle zelfspecialist. Deze acht zijn plek bereikt door twee dingen. Enerzijds heel hard werken en anderzijds door unieke talenten.⁴⁸ Het is een kwestie van slimheid en karakter, van bikkelen, ploeteren, langere dagen maken. Ik ging door waar anderen stopten, zegt deze zelfspecialist, ik nam de risico's en ik werd uitgelachen maar ik hield vol. En kijk eens wie er geniet van mijn wedstrijden, zegt de topsporter en kijk eens voor wie ik allemaal werk heb

48 Hier ligt de discussie over meritocratie aan ten grondslag, de maatschappelijke spanning die beloning naar talent oplevert omdat de mensen die minder slim zijn of minder inspanning kunnen leveren schijnbaar terecht op achterstand komen te staan. Swierstra, T. & E. Tonkens (red.) (2008) *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: AUP; Bovens, M. & A. Wille (2014) *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Prometheus. Sandel, M. *The tyranny of merit. What's become of the common good?* London, New York: Penguin; Markovits, M. (2019) *The meritocracy trap*. New York: Allen Lane.

gecreëerd, zegt de succesvolle ondernemer. Het is mijn verdienste en het is dus rechtvaardig dat ik deze plek heb, ik doe wat de emancipatie-idealen van zelfontplooiing en onderwijs van me vragen. Aan opvoeding, leraren of teamwork bewijst deze specialist misschien lippendienst, maar diep van binnen weet hij, ik kon de kans pakken die ik verdiende. Ik ben speciaal en heb recht op erkenning, door applaus, een hoge beloning of speciale belastingtarieven. Of op een eigen eiland, zoals de superrijken tegenwoordig onderzoeken. Dat is de zelfspecialist op voorsprong.

Er is ten tweede ook een zelfspecialist op achterstand, die wil bijzondere erkenning maar zoekt de redenen elders. Zoveel factoren grijpen volgens deze zelfspecialist in elkaar dat hij een 'intersectionele' identiteit heeft.⁴⁹ Zijn geboorteplek, leeftijd, seksuele oriëntatie of religieuze achtergrond maken zijn positie uniek. Burgerschap vindt de zelfspecialist op achterstand niet aantrekkelijk. De moeizame ontstaansgeschiedenis van burgerschap, het vallen en opstaan waarmee vrouwenrechten vorm kregen, waarmee de leeftijdsgrens van het kiesrecht verlaagd werd, waarmee het stemrecht voor mensen zonder Nederlandse nationaliteit uitgebreid werd (tot het lokale niveau), dat is niet meer dan 'witte gelijkheid', volgens de vrouwelijke woordvoerders van het moslimcollectief 'Speak'.⁵⁰

49 Hier ligt de discussie over identiteit en 'woke' aan ten grondslag. Ik redeneer in de lijn van Mounck, Y. (2023) *The identity trap. A story of power and ideas in our time*. Harvard University Press; Neiman, S. (2023) *Left is not woke*. Cambridge: Polity Press en Withuis, J (2023) *Vrouw en vrijheid*. Amsterdam: De Bezige Bij. De auteurs breken de staf over onverdraagzaamheid in (nu nog vooral Amerikaanse) instellingen en bedrijven waarbij minderheden in hun strijd om erkenning actief afstand doen van universele idealen of er in ieder geval grote afstand van houden, de solidariteit van niet-groepsgegoten miskennen, en het gevoel reproduceren van voor de tweede wereldoorlog, toen sociaaldemocraten en communisten liever elkaar de maat namen dan zich gezamenlijk tegen het fascisme te keren.

50 <https://www.socialevraagstukken.nl/repliek-op-wit-feministisch-denken-van-jolande-withuis> Ze zetten het feminisme weg als jong, onervaren: 'Het feminisme is nog jong, pas een eeuw oud. Gelijkwaardigheid tussen geslachten daarentegen is een universeel ideaal dat in verschillende samenlevingen en culturen - ook in islamitische landen - al eeuwen wordt nagestreefd. Gelijkwaardigheid tussen man en vrouw is zelfs in de islamitische leer verankerd. De mate waarin dit in de praktijk wordt gebracht,

De oplossing zit enkel in de erkenning van verschil, en dat verschil vraagt niet om verder onderzoek.

Ten derde is er de zelfspecialist die actief niet meer mee wil doen met de samenleving, die de democratie denkt te redden door zich alleen of met wat gelijkgestemden af te zonderen. Zo zijn er tegenwoordig ‘soevereinen’ die zich zeggen ‘los te koppelen’ van de staat omdat de overheid hun identiteit gestolen zou hebben. Ze betalen hun belasting, hun heffingen en hun boetes niet meer.⁵¹ Het onderzoek erover is nog in volle gang – een van mijn eigen MA studenten, Merel van Rees, is er mee bezig. Het lijkt erop dat het hier vooral gaat om mensen die om uiteenlopende redenen amper of geen vertrouwen in de overheid hebben. In het verlengde daarvan zijn er ook de mensen die zich met wantrouwen jegens overheid en medische wetenschap op hun eigen gezondheid of ‘wellness’ richten, een groep overwegend welgestelde burgers die zich met name na de coronapandemie begon te organiseren op podia als Instagram.⁵²

Wat alle drie de zelfspecialisten bindt, is dat ze menen dat geluk en pech niet bestaan. Hun plek in de samenleving is voorbestemd, niet door pech maar door kwaadwillendheid van ‘het systeem’, wanneer hij op achterstand staat. Wanneer hij op voorsprong staat door hard werken, niet door toeval. Of tenslotte door een duister complot. In alle gevallen raakt wederkerigheid op de achtergrond, het vermogen om je in anderen te verplaatsen. Als iedereen daar zit waar hij toch wel terecht zou komen, wat heeft het dan voor zin om over anderen dan jezelf na te denken? Arme mensen die willen dat je belasting betaalt zijn gewoon jaloers. En witte

varieert, afhankelijk van culturele, sociale en politieke factoren.”

51 Het gaat om ‘duizenden’ mensen volgens Dineke de Groot, president van de Hoge Raad, <https://www.trouw.nl/editie/20231202/grote-zorgen-over-burgers-die-zich-willen-losmaken-van-de-overheid-door-desinformatie-misleid-b2761669/>. Spiegelbeeldig zijn Amerikaanse miljardairs die ‘seasteading’, overwegen, een eigen eiland om af te zijn van ‘de overheid’: <https://www.theguardian.com/environment/2020/jun/24/seasteading-a-vanity-project-for-the-rich-or-the-future-of-humanity>.

52 Iperen, R. (2021) *Eigen welzijn eerst*. Hoe de middenklasse haar liberale waarden verloor. Thomas Rap: Amsterdam.

mensen die zeggen dat ze ook tegen discriminatie zijn kunnen dat niet menen, want ze weten niet waar ze het over hebben. Er ligt cynisme op de loer, bij individualisten die hun eigen positie helemaal zelf veroverd denken te hebben, bij mensen die van 'intersectionalisme' als methode een ideologie maken en veronderstellen dat anderen niet het woord voor hen kunnen voeren.

Geen misverstand, de ervaring van seksisme, uitsluiting of een falende overheid kan reëel genoeg zijn en ook product van de ogenschijnlijk goedbedoelende regels. Democratie moet dat tegengaan. Maar dat kan alleen als we ergens, een keer, een moment vinden waarop we met z'n allen zeggen: *dit* delen we, *dit* hebben we gelijk. Misschien delen we geld, misschien status, misschien iets anders. Maar we delen het als gelijken, want soms hebben we geluk en soms pech. Er is daar nog geen beter woord dan democratie voor gevonden. Wat hier verschraalt is het *vierde criterium van democratie*, de wederkerigheid.

Vriend?	Narratief	Verschraving van
Meeloper	Meewerken met populisme, omdat de wil van de meerderheid telt	het ontbreken van horigheid
Missionaris	Handhaven van de rechtsstaat, ook als die rechtsstaat mensen op achterstand houdt	Eigenaarschap van de instituties
Technocraat	Het volk macht uit handen te nemen, omdat het niet tot goede beslissingen in staat is	Participatie
Zelfspecialist	De wereld in een spiegel zien	Wederkerigheid

Figuur 1.

7. DEMOCRATIEARMOEDE EN DEMOCRATISCHE VERBEELDINGSKRACHT

Zo kan ik iets vertellen over democratiearmoede. (Zie figuur 1.) Meelopers vinden populisme ook maar een mening. Missionarissen vinden democratie een koud kunstje. Technocraten vinden democratie sloom. Zelfspecialisten zien alleen zichzelf in de wereld weerspiegeld. Zoals ik zei, verandert hoe we ‘democratie als mensenwerk doen’ permanent, onder druk van de maatschappij. Misschien zijn het geen valse maar dan toch zeker ‘imperfecte vrienden’, om de term van Johan Fretz te gebruiken in diens lezing bij de herdenking van de Februaristaking dit jaar. Hoe ermee te leven? Sociologisch gezien, dus vanuit mensen en hun instituties gekeken, is er sprake van een constante vraag: wanneer en hoe wil ik zélf beslissingen nemen en wanneer en hoe wil ik daarbij vertegenwoordigd worden?⁵³ En om mogelijke antwoorden daarop te scoren, heb ik aan het begin van deze oratie vier criteria gepresenteerd: ontbreekt horigheid of neemt die tenminste af; is er sprake van mede-eigenaarschap van de instituties, of neemt die tenminste toe; is er ruimte voor participatie of is daar zicht op; is er sprake van wederkerigheid of een poging daartoe?

De narratieven die ik heb geschetst daartegen afzetten is als volgt samen te vatten. Namelijk dat 1) bij de meeloper de overtuiging nogal

53 Eerder uitgewerkt in: Hurenkamp, M. & E. Tonkens (2021) *En nou mag ik even! Burgerschap en wat je er mee kunt*. Boom: Amsterdam.

levendig is dat vooral het belang van de hardste stem telt, zonder veel oog voor minderheden; 2) bij de missionaris en de technocraat een sterk geloof in wet en rechtstaat, zonder oog voor de ongelijkheden of drang van burgers om gehoord te worden; 3) bij de zelfspecialist: een sterk individualisme, zonder belangstelling voor collectieve momenten. De samenvatting daarvan is: democratiearmoede.

Zoals ik aan het begin al zei, kennen we de financiële armoede, te weinig geld. Er is ook geestelijke armoede, te weinig beschaving. En soms spreken we over zaken als vervoersarmoede, te weinig buurtbussen. Waar het over moet gaan is het uitharden van de vier idealen van democratie: ons vermogen tot wederkerigheid, ons streven naar participatie, eigenaarschap en niet-overheersing. Wat nu als verschaalde korst lijkt over te blijven van een levend democratiebegrip, is de verdediging van het belang van de meerderheid, de verdediging van de status quo in de rechtsstaat en veel ikke-ikke-ikke. Het gevolg van die democratiearmoede is evident: we sluiten ons op in bubbels.

Het is opvallend, constateerde het Centraal Bureau voor de Statistiek eerder dit jaar,

“dat mensen met een Nederlandse herkomst meer gescheiden leven van andere herkomstgroepen dan mensen met een herkomst buiten Nederland, zelfs na correctie voor de omvang van de groep met Nederlandse herkomst. Het aandeel mensen met een herkomst buiten Nederland is gestegen tussen 2009 en 2020. Mensen met Nederlandse herkomst komen dus hoogstwaarschijnlijk in het dagelijks leven steeds meer anderen tegen met een andere herkomst. Toch is hun segregatie niet gedaald maar licht gestegen. Een diverse maatschappij leidt dus niet per definitie tot het minder gescheiden leven van herkomstgroepen in relatieve zin.”⁵⁴

54 Klinger, F. van et. al. (2024) Herkomstsegregatie in Nederland: een netwerk-analyse. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2024/herkomstsegregatie-in-nederland-een-netwerkanalyse?onpage=true>.

Wat nodig is, is nieuw leven in de verbeelding van democratie. Ik bespreek kort twee strategieën, voor ik bij mijn eigen bijdrage kom. Allereerst is hier natuurlijk een taak voor de wereld van politieke partijen, parlement, gemeenteraad, ministeries en alle aan deze instellingen dienstbare zelfstandige bestuursorganen. Cruciaal als deze is, moeten we van deze zogenaamde ‘representatieve democratie’ geen wonderen verwachten.⁵⁵ Van brede volkspartijen is niet echt sprake meer. Politieke partijen hebben geen duidelijke achterban meer. Ze opereren vooral als campagnemachines gericht op (sociale) mediabelangstelling en wisselen elkaar snel af bij verkiezingen. Het is illustratief voor de staat van de politieke partijen in ons land, en overigens ook voor de democratiearmoede waarover ik spreek, dat op dit moment de grootste partij van Nederland een partij zonder leden is. Het meeste onderzoek is aarzelend over wat we nog van politieke partijen kunnen verwachten, maar we kunnen er niet zonder.

Er is ten tweede ook een uitgebreide praktijk én theorie van democratische innovaties.⁵⁶ De eerder genoemde uitspraak van James Lovelock dat de democratie aan de kant moet om de planeet te redden inspireerde wat nu ‘ecologische democratie’ heet. Daarin is het adagium dat voor

55 Terugkerend is de beschrijving van de ontwikkeling naar een ‘toeschouwersdemocratie’ met zwevende kiezers en kiezers die zich door media en media optredens van politici laten leiden; Manin, B. (1997) *The principles of representative government*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 218-219. Maar zie ook de ‘monitorial democracy’ van Keane (2009) waarbij parlementaire sturing van de democratie meer en meer wordt overgenomen door rechterlijk activisme, integriteitscommissies, burgerjuries, denktanks, overlegorganen, et cetera. P. xxviii. Rosanvallon, P. (2008) *Counter-democracy: Politics in an age of distrust* (Vol. 7). Cambridge University Press; Koole, R. (2021) *Twee pijlers. Het wankele evenwicht in de democratische rechtsstaat*. Prometheus: Amsterdam.

56 Hendriks, F. (2023) *Rethinking democratic innovation: cultural clashes and the reform of democracy*. Oxford: Oxford University Press; Elstub, S., & Escobar, O. (2019) Defining and typologising democratic innovations. *Handbook of democratic innovation and governance*, p. 11-31. Visscher, K., M. Hurenkamp & E. Tonkens (2024) *De witte vlekken in het denken over democratische innovatie*. UvH / Charge: Den Haag

democratische problemen méér democratie altijd de oplossing is.⁵⁷ De kunst is volgens deze onderzoekers, beleidsmakers en maatschappijcritici juist niet om zelf het roer in handen te nemen maar om productief overleg tussen experts en gewone mensen mogelijk te maken. Het doel van de ecologische democraten is om de ideeënoorlog te winnen, om betere plannen mét draagvlak te ontwikkelen en zo te laten zien dat dat de planeet te redden is.⁵⁸ Om via burgerfora, ondernemingsraden, parlementen en gemeenteraden en sociale bewegingen, de steven van onze economie en onze consumptie te wenden.⁵⁹

Dit zijn pogingen de verkalkte representatieve democratie te helpen, of soms zelfs te vervangen. Hier gaat het enerzijds om clubjes burgers die zich via nieuwe *procedures* bezighouden met democratie, burgers die via burgerraden, wijkcomités, buurtbudgetten of klimaatraden zelf beslissingen nemen of adviezen uitbrengen. En anderzijds om clubjes burgers die eigen *voorzieningen* regelen, zoals broodfondsen om risico's van ziekte onder freelancers te delen, maar ook om samen een windmolen te bouwen, of zelfs een heel ecodorp. In dit soort burgerinitiatieven tref je onder de deelnemers onveranderlijk veel 'good vibrations' over wat democratie vermag. Hoezo democratiearmoede?, zal men hier zeggen, er zijn duizenden initiatieven gericht op buurtwelzijn, buurtzorg, lokale

57 Shearman, D., & Smith, J. W. (2007) *The climate change challenge and the failure of democracy*. Bloomsbury Publishing USA; Willis, R., Curato, N., & Smith, G. (2022) *Deliberative democracy and the climate crisis*. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 13(2); van Beek, L., Mouter, N., Pelzer, P., Hajer, M., & van Vuuren, D. (2022) The role of experts and expertise in practices of citizen engagement in climate policy: a comparative analysis of two contrasting cases.

58 Mommers, J. (2019) *Hoe gaan we dit uitleggen. Onze toekomst op een steeds warmere aarde*. De Correspondent; Bodegraven, R (2021) *Radicaal anders. 12 visionaire denkers over klimaat en rechtvaardigheid*. Lemniscaat. Rovers, E. (2021) *En nu is het aan ons*. De Correspondent: Amsterdam.

59 <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-red-het-klimaat-en-het-burgerberaad-laait-burger-al-vanaf-januari-meedenken-over-maatregelen-be632145/>
<https://www.ser.nl/nl/actueel/zicht/op/art-dingen-anders-doen>
<https://www.klimaatakkoord.nl/organisatie/uitvoering-van-het-klimaatakkoord>

duurzame energie, buurtfeesten, volkstuinen, etcetera. Maar ze houden vaak ook vormen van ongelijkheid in stand omdat mensen met een theoretische opleiding meer plezier hebben in innovatie. Bovendien is de hoop dat deze ‘informele’ of ‘participatieve’ democratie de representatieve democratie aanvult of verbetert. Maar zoals we eerder hebben betoogd: het kan ook zijn dat ze elkaar beconcurreren of zelfs beschadigen, dat burgerinitiatief groeit ten koste van de gemeenteraad.⁶⁰ En voor het begin van innovatie is vaak veel meer belangstelling dan voor de resultaten op langere termijn.⁶¹

Beide benaderingen brengen verschillende visies naar voren op de vier criteria van democratie als mensenwerk. Maar zowel de representatieve als de participatieve politiek ordent de mensen eerder in groepen dan dat ze deze mengen.⁶² In de representatieve sfeer is nadenken over burgers met andere opvattingen curieus, omdat de politiek immers veronderstelt dat je tegenstanders hebt en dat hun opvattingen niet deugen. En in de participatieve sfeer heerst keuzevrijheid, ook daar kom je vooral gelijken tegen. Als we te horen krijgen dat we in bubbels leven, dan komt dat deels door de democratische theorie en praktijk waarin alleen bij uitzondering mensen die elkaar echt vreemd zijn met elkaar in conclaaf gaan. Meestal stuurt hedendaagse democratie ons op soortgenoten af, met dezelfde opleiding, met een voorkeur voor dezelfde televisieprogramma's.

Er is een gat in ons denken en doen over democratie, en dat gat heeft de vorm van wederkerigheid. Daarom sta ik nu stil bij een manier om de twee eerdergenoemde strategieën te complementeren. Hoe kan

60 E. Tonkens, M. Trappenburg, M. Hurenkamp en J. Schmidt. (2015) *De montessoridemocratie*. Amsterdam University Press: Amsterdam.

61 Visscher, K., M. Hurenkamp & E. Tonkens (2024) *De witte vlekken in het denken over democratische innovatie*. UvH / Charge: Den Haag.

62 Dagevos, J. & F. Vermeulen (red.) (2024) *Is de politiek er voor iedereen? Een onderzoek naar ervaren representatie, institutioneel vertrouwen en politieke participatie bij personen met een migratieachtergrond*. SCP: Den Haag; Talisse, R. B. (2021) *Sustaining Democracy: What We Owe to the Other Side*. Oxford University Press.

wederkerigheid vorm krijgen onder hedendaagse condities? zal een van mijn vragen de komende jaren zijn. Wanneer slagen mensen erin zich in anderen te verplaatsen, wat is daarvoor nodig, hoelang duurt dat en wat voor consequenties verbinden burgers eraan? Hoe komen mensen soms even uit bubbels, hoe leren de succesvolle mensen soms even geven om de minder succesvolle mensen, hoe laten mensen soms even het complotdenken los, hoe koesteren mensen naast hun dierbare identiteit soms ook even een collectieve identiteit? Wanneer speelt de plek waar mensen elkaar ontmoeten een rol als de wederkerigheid toeneemt, wanneer komt dat door de toon waarop ze elkaar spreken, wanneer door de gebeurtenis die de aanleiding is dat ze elkaar spreken? Ik doel hiermee op het meten en verklaren van ons democratisch voorstellingsvermogen, als aanvulling op de zojuist beschreven pogingen om onze democratiearmoede te genezen via verbetering van de representatieve en participatieve democratie.

Wie zich alvast wél goed in ons kan verplaatsen is kunstmatige intelligentie. Uw computer en uw telefoon suggereren immers permanent uw zinnen af te maken, ze weten beide ongeveer wat u wil. En algoritmen hebben niet alleen een idee over de woorden die u nog gáát tikken, maar ook over de restaurants en de boeken waar u vermoedelijk van houdt. En over mogelijke liefdespartners natuurlijk. Sterker, Amazon heeft al een patent klaarliggen op ‘anticipatory shopping’, waarbij de webwinkel wéét dat zodra er nieuwe schoenen of kleren van een bepaald merk op de markt komen, u die vermoedelijk gaat kopen.⁶³ En dan zitten ze vast in uw mandje. Handig. Maar wat is humanisme nog, vraagt Yuval Harari zich ietwat dramatisch af in *Homo Deus*, wanneer we zelf niet meer weten wat het beste voor ons is, wanneer we niet meer naar onze overtuigingen, gevoel of ratio luisteren maar naar de data? Harari zegt, we hebben ooit succesvol onze vrije wil bevrijd uit de religie, maar geven deze nu weer af aan *the cloud*.

Als je humanisme net als ik begrijpt als frustratietolerantie, is er door die algoritmen helemaal zoveel veranderd. Humanisme is de erkenning

63 O’Gieblyn (2021) p. 226.

van de noodzaak om zelf, met vallen en opstaan, betekenis in het bestaan te vinden. Dat was ooit ingewikkeld vanwege allesdoordringende religie, daarna door allesdoordringende consumptiedrift, en nu wordt het op een andere manier ingewikkeld. Er zit nu eenmaal een tragische kant aan het bestaan, omdat er macht buiten ons ligt en niet alles spontaan gaat zoals we het hopen. Alleen de invulling daarvan verandert. Mijn vertrekpunt bij het zoeken naar het antwoord op de vraag is dan ook de sociologische tragiek van democratie. Die tragiek bestaat uit twee elementen.

Ten eerste dat democratie ons bijna altijd verscheurt, zoals al het menselijke soms ook moeizaam of teleurstellend is. We denken graag dat praten begrip schept, dat ‘meer democratie’ het antwoord is op alle problemen van democratie. Maar zo pakt het lang niet altijd uit. We raken teleurgesteld wanneer het bestuur ons inspraak belooft maar er niets mee doet. En na een serieus gesprek met de andersdenkende buurvrouw voelen we geen vage weerzin meer, maar regelrechte haat. ‘Mehr Demokratie wagen’ was de beroemde leus van de Duitse bondskanselier Willy Brandt in de jaren '70. Maar wanneer cynische, agressieve polarisatie op de loer ligt en de zorg- en werktaken mensen over het bord lopen, gaat dat niet op.⁶⁴

Ten tweede gaat democratie vaak traag en bestaan de resultaten uit onduidelijke compromissen. Tot overmaat van ramp loop je tegenwoordig het gevaar op publiekelijke bedreigingen wanneer je wél een helder standpunt betreft.⁶⁵ Het is misschien wel veel leuker om te sporten of muziek te maken, of om een écht beroep uit te oefenen. En het loopt immers niet echt storm voor het lidmaatschap van de universiteitsraad, de gemeenteraad, de Tweede Kamer. Neem het recente pleidooi van de

64 Talisse, R. B. (2019) *Overdoing democracy: Why we must put politics in its place*. Oxford University Press.

65 Zie over de bedreigingen die de democratie oplevert het eindrapport van de commissie Versterking weerbaarheid Democratische Rechtsorde ('commissie Marchouch') (2023) *Koester de democratie*. Via <https://adviescommissie-vwdr.nl/wp-content/uploads/2023/11/23-0472-Eindrapport-Adviescommissie-VWDR.V3IM.online2nov.V3.pdf>.

beroemde Franse econoom Thomas Piketty voor een ‘participerend socialisme’.⁶⁶ Een mooie, idealistische route naar veel grotere democratische gelijkheid. Maar wie ruimt zijn agenda leeg voor de aanhoudende reeks vergaderingen?

Mijn onderzoeksterrein hiervoor zoek ik vooral in gemeenschapsvorming, ‘civil society’, zelforganisatie, burgerinitiatief en de interactie van dit soort groepen met beleid en politiek. Ik heb ooit met Jan Willem Duyvendak het boek *Kiezen voor de kudde* geschreven, waarin we lieten zien dat er van dat oude middenveld weinig meer over is maar Nederlanders ondertussen wel steeds voorspelbaarder in hun gedrag worden.⁶⁷ Zonder dat boek had ik hier zeker niet gestaan, zonder Jan Willem trouwens ook niet, maar de vraag hoeveel democratie kan bestaan in de ‘lichte gemeenschappen’ die we toen hoopvol aanmerkten als het nieuwe middenveld, moet ik de komende jaren wel verder uitwerken. Als mensen voorsorteren op de organisaties die ze leuk vinden komt er nog best veel solidariteit tot stand, zo lieten we zien. Maar of er ook democratisch voorstellingsvermogen leeft in de tienduizenden informele hardloopclubs, fietsclubs, breiclubs, kookclubs en boekenclubs, dat is nog de vraag. Het hoeft ook niet per se, wanneer het vooral om gezelligheid gaat. Maar hoe werkt dat bijvoorbeeld bij milieubeweging XR? Wanneer nemen we onder condities van keuzevrijheid wél verantwoordelijkheid voor de publieke zaak, wat verstaan we daaronder en welke consequenties verbinden we eraan? Ik hoop daar in ieder geval met Marcel Ham en de redactie van Sociale Vraagstukken de komende tijd een begin mee te maken, met een onderzoek naar verantwoordelijkheidsgevoel onder geslaagde mensen.

66 Piketty, wil ‘het kapitalisme ontstijgen’; de democratie vernieuwen door bezitsverhoudingen en machtsverdeling in bedrijven te veranderen, met (veel) meer erfbelasting en vermogensbelasting, (veel) meer stemrecht van werknemers in bedrijven. ‘Sociaal eigendom’ van ondernemingen en ‘tijdelijk bezit’ van kapitaal zijn hierin de bronnen voor democratische gelijkheid. Piketty, T. (2020) *Kapitaal en ideologie*. Amsterdam: De Geus, p. 1030-1106.

67 Duyvendak, J.W. & M. Hurenkamp (2004) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.

Hoe (en hoe lastig) de wederkerigheid tot stand komt, is ook inzet van het onderzoek dat ik aan de Universiteit voor Humanistiek met Kors Visscher, Susan Brand en Evelien Tonkens doe. We kijken naar burgers in Apeldoorn en Nijmegen die hun best moeten doen om de lokale overheid te vertellen dat ze ánders dan de ambtenaren over democratie denken. Het beleid bedoelt met democratie subsidieregels of rekening houden met brandweervoorschriften, maar de burgers bedoelen dat ze zelf willen bepalen hoe ze de buurt helpen, met een moestuin of een inloopspreekuur voor de belastingen. Van beide kanten denkt men regelmatig, waar heeft die ander het over? We kijken ook naar burgers in Rotterdam, die pas na drie keer bellen hun deur open doen en alleen na veel aandringen durven meedoen aan de wijkcomités waar ze voor ingeloot zijn. Dat democratie er ook voor hen is, is voor Rotterdammers met weinig inkomen en weinig opleiding ondenkbaar. Ook daar schiet het voorstellingsvermogen tekort.

De vraag naar het democratisch voorstellingsvermogen zit ook in de MA opleiding Burgerschap en Kwaliteit van Samenleven van de UvH, waar studenten hun lege kopjes door de oceaan van kennis van mij en de collega's Isolde de Groot, Wouter Sanderse, Eva Mulder en Pieter Meurs en straks ook Evelien Tonkens weer mogen halen. Het voelt alweer als een eeuwigheid geleden dat we de opleiding opzetten, met Doret de Ruyter en Rune Meerman. De opleiding staat en kreeg al een eerste zeer gunstige evaluatie. BKS is gewijd aan de vraag hoeveel democratie er in lokaal beleid, op school en in organisaties is toe te voegen, door een beter professioneel ethos van onszelf, door in het onderwijs intelligenter burgerschap te onderwijzen, door slimmere inspraakvormen? De studenten waaieren tijdens hun stages nu al drie jaar uit over departementen, stadsbesturen en maatschappelijke organisaties, met als heel mooi voorbeeld Albert Jan Kruiters Instituut voor Publieke Waarden. En tot ons grote plezier begint de opleiding ook haar eerste vruchten af te werpen met afgestudeerden als directeuren en beleidsmakers op verantwoordelijke posities, en met Hanna van Bentum als eerste BKS student die aan een proefschrift begonnen is. Toegegeven, in Leiden, maar misschien is dat ook wel een compliment.

Tenslotte hoop ik ook via de Universiteit voor Humanistiek als geheel iets toe te voegen aan de nieuwe verbeelding van democratie, door van de zogenaamde UvH-Academie een levend podium voor maatschappelijke en zakelijke samenwerking te maken. Enerzijds door samen met de nieuwe collega's Gerda van Dijk, Rob van Eijbergen en Patrick Nullens waardengedreven leiderschap en waardengedreven organiseren op de kaart te zetten als UvH thema's, door normatieve reflectie te bieden aan aankomende, jonge en ervaren leidinggevendenden. Zodat we stevig herkenbaar zijn als universiteit met een breed en diep academisch, professioneel en maatschappelijk verankerd profiel. Anderzijds door de (nieuwe) collega's Robert Hoogstraten, Merel Kanters en Jorika Baarda en Mieke Vink te helpen het podium van de UvH academie ook te ontsluiten voor de overige collega's, zodat het mooie onderzoek dat de UvH doet en het mooie onderwijs dat de UvH geeft nog zichtbaarder wordt voor de buitenwereld. En door met eredoctor Sheila Sitalsing onze jonge onderzoekers te helpen hun pen te scherpen.

Voor ik afrond wil ik een paar mensen bedanken. Geen zorgen, ik doe dat heel kort. Het College van Bestuur van de UvH, Joke van Saane en Paul Logtens, voor het gestelde vertrouwen om deze mooie leerstoel mogelijk te maken, voor jullie energie om de UvH vooruit te brengen. Ik hoop dat ik het vertrouwen waar kan maken. Alle collega's van de leerstoelgroep Burgerschap en Humanisering van de Publieke sector voor de inspirerende afgelopen jaren – ik licht er één uit, Evelien Tonkens, die zowel om haar intellectuele als persoonlijke generositeit onmisbaar is geweest op weg hiernaartoe. Dezelfde Evelien las ook zeer productief mee bij wat ik hier vertelde. Ik heb daarnaast sturing gehad van Naima Azough, Marcia Luyten, Hubert Smeets en Herman Tjeenk Willink. (De domheden blijven voor mijn rekening.) Ook heb ik heel veel vrienden die ik veel verschuldigd ben maar niet met naam noem, want iedere ordening zou iemand onrecht doen en jullie zijn mij trouwens ook van alles verschuldigd. Wel noem ik mijn ouders en mijn zusje, met alle drie veel meer talent dan ik. Jullie hebben een beter oog voor verhoudingen, voor taal. Ik leen het van jullie alle drie en probeer er iets van te maken. En dan natuurlijk de onver-

woestbare, lieve Kysia en onze onstuimige, knappe zoons Jonas en Wanja, in jullie nabijheid leven is een onuitspreekbaar plezier.

En tenslotte dit. Ik heb het op het eind van mijn betoog vooral gehad over het vierde criterium van democratie, wederkerigheid, het vermogen om in je anderen te verplaatsen. Nederigheid, *humbleness*, kan helpen.⁶⁸ Democratie is corvee. Leuk is anders, maar het moet wel. Hannah Arendt lijkt het ook over corvee te hebben wanneer ze in *The Human Condition* schrijft over *vergeving* en *belofte* als de manieren om mogelijk onvoorziene gevolgen van actief burgerschap in te dammen. We moeten als actieve burgers ons tot elkaar verhouden, de samenleving op orde houden door in overleg, discussie, collectief zoeken naar uitwegen. Niet erop slaan, maar blijven praten. Daar zit tragiek in, zoals ik hiervoor beschreef. Mensen raken teleurgesteld of chagrijnig, ze lopen weg, hebben geen zin meer in de democratie. We houden het alleen vol, zegt Arendt, wanneer we in staat zijn te vergeven en bereid zijn te beloven. Jezelf vergeven gaat niet, anderen moeten dat doen. En beloftes aan jezelf hebben ook geen zin, want dat gaat niemand onthouden. Je vergeeft iemand die wat stoms deed, zodat het gesprek verder kan. Je belooft aan iemand om iets in de toekomst het anders te doen. En inderdaad zijn vergeving en belofte twee vormen van wederkerigheid die democratie als menswerk helpen mogelijk maken, maar Arendt vergat er een.

En dat is zelfspot.⁶⁹ Zelfspot lijkt nagenoeg verdwenen uit het politieke gesprek, waar iedereen zichzelf wel bevoegd acht, maar de tegenstander niet. De grootste demon van democratie om te temmen is onze eigen zwaarwichtigheid. Wanneer we vergeten dat ergens in de buitenwereld échte vijanden zijn, dictators met een groot leger, genocidale onderdrukkers en andere antidemocraten waarmee gesprek niet mogelijk is omdat ze je dood willen hebben, dan ontstaat er pas

68 Keane (2009) p.856.

69 Swierstra, Tsjalling & Tonkens, Evelien. (2007) Autonomie door zelfspot. Een beschavingsoffensief. In E. de Wit (red.) *De autonome mens. Nieuwe visies op gemeenschappelijkheid*. Nijmegen: SUN.

echt democratiearmoede. Alleen door je bewust te zijn van je eigen en andermans beperkingen en daar af en toe ook even op te reflecteren, krijgt democratie lucht. U moet me maar geloven dat niemand scherper voelt dan ik hoe volkomen mal het is om hier van de kansel te vertellen hoe democratie in elkaar zit, juist democratie. Of om te beginnen met de wereldbrand van oprukkend populisme en dan te eindigen met microscopisch gepriegel over of mensen zich wel in elkaar kunnen verplaatsen.

‘Als je wint, heb je vrienden, echte vrienden, rijen dik’, zongen Herman Brood en Henny Vrienten met de nodige zelfspot in 1984. Dat hebben we nodig, want democratie is ten diepste iets voor verliezers, het idee is dat iedereen die vandaag zijn zin niet krijgt morgen toch weer naar het veld komt.⁷⁰ En zoals de Amerikaanse dichter Elisabeth Bishop (1911-1979) schreef, ‘The art of losing isn’t hard to master; So many things seem filled with the intent to be lost, that their loss is no disaster; Lose some every day. Accept the fluster of lost door keys, the hour badly spent; The art of losing isn’t hard to master. Practice losing farther, losing faster.’

Dus als verliezers onder elkaar, ten aanval. Ik heb gezegd.

70 Müller (2021) p. 20. Ook: Talisse, R (2021) *Sustaining Democracy. What We Owe to the Other Side*. Oxford: Oxford University Press, p. 144-145.

Colofon

Valse vrienden?

Democratiearmoede en wat eraan te doen

Prof. dr. Menno Hurenkamp

ISBN 978 90 8319 3823

NUR 715

Vormgeving & illustratie omslag

Netty van Haarlem

Lettertype

Auto Pro

Deze oratie is online te vinden via de website van de
Universiteit voor Humanistiek: www.uvh.nl.